

Twee heren dienen: Geestelijk verzorgers en hun beroepseer

Redactie:

Theo W.A. de Wit, Evert Jonker en Ryan van Eijk (redactiesecretaris)

Deel 3

Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastaat

Tilburg/Kampen

ISBN: 978-90-5850-689-4

Eerder verschenen:

Deel 1: F. van Iersel & J. Eerbeek (red.), *Handboek justitiepastaat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastaat*, Budel: Damon 2009

Deel 2 : Th.W.A. de Wit, E. Jonker & R. van Eijk (red.), *Van kwaad verhalen. Context en praktijk van het justitiepastaat*, Tilburg: CJP/ Wolf Legal Publishers, 2010

Dit boek is een uitgave van:

Wolf Legal Publishers (WLP)

Postbus 31051

6503 CB Nijmegen

Tel: 024 355 19 04

Fax: 084 837 67 00

E-Mail: info@wolfpublishers.nl

www.wolfpublishers.com

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprerecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

© Centrum voor Justitiepastaat, Tilburg/Kampen, 2011

Afbeelding omslag:

Paul Cézanne (1839-1906), *L'avocat (l'oncle Dominique)*, 1866

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
<i>Evert Jonker & Theo de Wit</i>	
Themagedeelte:	
Pastor en ook nog ambtenaar?	7
Hoe twee heren geloofwaardig te dienen <i>Ryan van Eijk</i>	
Staren in het wesen van mensen	25
Justitiepastoraat en de waarneming van het boze <i>Toine van den Hoogen</i>	
'De gedetineerde thuisbrengen'	41
Gedachten over wrokkigheid en geborgenheid <i>Theo W.A. de Wit</i>	
Beroepseer ironisch verbeeld	53
Justitiepastores bekijken en interpreteren de film <i>Adam's Apples</i> <i>Evert Jonker</i>	
Overige bijdragen:	
Wat doet een justitiepastor?	73
Reflecties op zijn werk in inter-personeel, systemisch- contextueel en ecclesiologisch opzicht <i>Stefan Gärtner</i>	
Geloven in vrijheid	95
<i>Theo W.A. de Wit</i>	
Auteurs	105

Voorwoord

Evert Jonker & Theo de Wit

Deze bundel artikelen bevat onder meer de uitwerkingen van voordrachten, gehouden tijdens de twee studieconferenties van de rooms-katholieke respectievelijk de protestantse justitiepastores in april en mei van 2011. Het thema van beide conferenties, geformuleerd in samenwerking met het Tilburgse *Centrum voor Justitiepastoraat*, was in beide gevallen de 'speelruimte en geloofwaardigheid van het justitiepastoraat'. Wij citeren uit de probleemstelling van de studiedagen van de protestantse justitiepastores:

'De justitiepastor staat de gedetineerde bij in zijn (of haar) geloofsbeleving en helpt hem zo om de detentie aan te kunnen en om opnieuw een plek te veroveren in de samenleving. Zo kan de taak van de predikant en van het herstelgerichte pastoraat worden samengevat. Maar regelmatig uiten de predikanten de laatste jaren de verzuchting: ons speelveld is kleiner geworden, er wordt van ons een loyaliteit verwacht aan de justitiële context die op gespannen voet kan staan met onze kerkelijke zending. Het dichte systeem van regelgeving en deskundigheid dat er rond gedetineerden is geweest dreigt ook ons op te zuigen door toenemende uniformering en centralisering.

Het moet daarbij voor de kerk en voor de predikant uitgangspunt zijn dat de overheid als partner in de samenwerking een eigen verantwoordelijkheid heeft in het bepalen van de ambtenaarlijke context. Anderzijds impliceert het wettelijk recht van de gedetineerde op geestelijke verzorging en de relatie tussen kerk en staat in onze democratische samenleving, dat de wetgever geestelijk verzorgers nodig heeft. Deze geestelijk verzorgers kunnen alleen geloofwaardig functioneren als hun eigen identiteit ook gestalte kan krijgen. De predikant zal zich dus moeten ontwikkelen om naar beide kanten, zowel naar de eigen zending als naar de overheid geloofwaardig te kunnen functioneren. Dit vraagt van een predikant meer dan ooit grote communicatieve kwaliteiten: wat hij (of zij) doet moet hij kunnen afstemmen met anderen, hij moet verantwoording afleggen en de bereidheid tonen zich te laten bevragen, en hij dient de overheidscontext waar gewerkt wordt in zijn optreden te integreren. Kortom hij dient geloofwaardigheid en krediet op te bouwen naar beide kanten.

Dit afstemmen en werken aan geloofwaardigheid is niet alleen in de inrichting van belang, maar ook naar de zendende instantie: de gemeente, de kerk. Ook de kerk moet meewegen wat tot de ruimte van de geestelijk verzorger behoort. In alle scherpte roept dit ook de vraag op naar de eigenheid, de (theologische) identiteit, ja de typische beroepstrots van de justitiepredikant. Niet voor zichzelf, maar voor de gedetineerde bewaakt hij een 'vrijplaats' die vindplaats van heil mag zijn.'

Binnen het kader van deze probleemstelling schetst de jurist en theoloog Ryan van Eijk eerst de juridische status van de justitiepastor als ambtenaar en ambtsdrager alsmede de ethische spanning die hieraan inherent is. Daarbij neemt hij twee klassieke casussen uit onze koloniale geschiedenis en uit het Europese totalitaire verleden tot uitgangspunt: de ambtenaren Max Havelaar en Adolf Eichmann. De justitiepastor staat waar het gaat om zijn cliënten reeds op het snijpunt van vele belangen - die van de gedetineerden, de samenleving, het bewakingspersoneel. Tevens belooft hij bij zijn aanstelling (al dan niet met een 'Zo waarlijk helpe mij God almachtig') loyaal te zijn aan de overheid, maar evenzeer acht hij zich gebonden aan zijn zendende instantie.

Maar is het uiteindelijk wel mogelijk om twee heren te dienen? Van Eijk laat eerst zien dat de gedragscode voor ambtenaren bij de *Dienst Justitiële Inrichtingen* de laatste tijd strenger en defensiever is geworden en aldus een wending in het maatschappelijk en politiek klimaat in Nederland weerspiegelt. Vervolgens brengt hij een hele reeks spanningen onder woorden die in de dubbele loyaliteit van de door de kerk gezonden geestelijk verzorger als het ware ingebakken zitten. Daarbij gaat het om spanningsgebieden die de bron kunnen zijn van dilemma's en conflicten, maar die tevens stuk voor stuk de fascinerende en uitdagende ethische en spirituele kern uitmaken van deze werksoort.

Ook de Nijmeegse theoloog Toine van den Hoogen gaat op zoek naar de kern en de *point d'honneur* van het werk van de justitiepastor. Zijns inziens dient de hedendaagse herstelgerichte benadering van justitiepastoraat onderzocht te worden tegen de achtergrond van een praktisch theologische traditie waarin pastoraat als hulpverlening wordt gedefinieerd. Daarmee kan de eigen functie van de pastor in justitiële inrichtingen worden gepreciseerd. In het spoor van nieuwe ontwikkelingen in de praktische theologie komen er ook nieuwe vragen op bij deze benadering van hulpverlening. Deze zijn in het justitiepastoraat extra urgent omdat dit geconfronteerd wordt met traumatiserende *narratives* in delictverhalen. In discussie met diverse auteurs die allen de herstelgerichte benadering onderschrijven, ontdekt Van den Hoogen twee verschillende benaderingen die hij zelf aanduidt als 'fenomenologisch' en 'dialectisch'. Zo komt hij tot zijn centrale these over het *proprium* van het justitiepastoraat. Het *point d'honneur* van de justitiepastor is er zijns inziens in gelegen, de eindeloze stroom van traumatiserend zelfbedrog in de delictverhalen te kunnen 'localiseren'. Daarmee kan justitiepastoraat iets doen dat werkelijk eigen is te midden van de arbeid van andere herstelwerkers. Justitiepastoraat kan dit juist doen vanuit de spirituele kern van

dit werk, namelijk de transcendentie, het andere-dan-het-trauma. Daarvoor gaat hij te rade bij de dertiende-eeuwse mysticus Jan van Ruusbroeck en gebruikt noties als ‘je laten onderbreken’ en ‘je pas inhouden’ om de ervaring te beschrijven waarin ‘een vertrouwd samenweefsel in ons scheurt’ (R. Musil), een ervaring die Van Ruusbroeck ‘staren naar het licht met het licht’ noemde.

De filosoof Theo de Wit neemt de uitdrukking ‘het thuisbrengen van de gedetineerde’ als omschrijving van waar het in het justitiepastoraat om gaat tot uitgangspunt van een reflectie over het verlangen naar *Heimat* en geborgenheid aan de ene kant, de wrok van het slachtoffer dat weigert het verleden te vergeten aan de andere kant. Thema’s als vaderland en zich thuis kunnen voelen worden in Nederland momenteel gepolitiseerd op een wijze die menigeen gevoelens van benauwdheid en onbehagen bezorgt. Daarom gaat De Wit te rade bij de Oostenrijkse joodse balling Jean Améry, die een paradoxaal soort heimwee ervoer naar het land dat hem radicaal verstoten en bijna vermoord had. Aangrijpend is diens relaas vooral, omdat hij verlangt naar verzoening met zijn vaderland, maar tegelijkertijd zijn wrok over wat hem is aangedaan koestert en de confrontatie zoekt met zijn beulen. Het herstelgerichte pastoraat moet de wrok- en wraakgevoelens van slachtoffers serieus nemen, zo luidt de stelling van de Wit. Wanneer dat lukt, dan groeit er ook een alternatief voor twee twijfelachtige antwoorden op begane misdrijven: de hoop op het wegzinken van misdaden in de vergetelheid, en de hedendaagse mantra van het ‘strenger straffen’. Hier zoekt De Wit ook de *point d’honneur* van het werk van een geestelijk verzorger ‘tussen kerk en staat’: aangezien moderne staten vóór alles gericht zijn op hun zelfbehoud en slechts in beperkte zin morele grootheden zijn, is de spanning tussen recht en gerechtigheid onophefbaar en zal de herinnering aan begaan onrecht gevaarlijk en subversief blijven. De religieus geïnspireerde geestelijk verzorger weet dat, en is zich ook bewust van een belangrijke consequentie van dit nuchtere inzicht: het verlangen naar definitieve geborgenheid kan geen politiek maar alleen een religieus verlangen zijn.

De praktisch theoloog Evert Jonker interpreteert de Deense film *Adam's Apples*, die tijdens de conferenties is besproken. Deze zwarte komedie brengt een woongroep in beeld van gedetineerden die deelnemen aan een resocialisatietraject. De groep woont in een kerk en wordt geleid door Ivan, een pastor. Als context voor de filmanalyse verkent Jonker enkele aspecten van het spanningsveld tussen de ambtenaarlijke en ambtelijke dimensie. In de synopsis van de film ligt het accent op de strijd tussen Ivan, die alle kwaad verdringt en de neonazi Adam die Ivans ontkenningen van de realiteit en zijn theolo-

gie van de satan aanvecht. De scriptwriter/regisseur en een hoofdrolspeler van deze groteske vol bizarre voorvallen en potsierlijke hyperbolen verhelderen achtergronden. Bovendien biedt de Deense filosoof Kierkegaard hulp om de betekenis van de indirecte communicatie te belichten, alsook de ironie als tegenstelling tussen wat wordt verteld en de werkelijke intentie van het verhaal. Theater wil zelfonderzoek naar de eigen existentie bij de toeschouwer bewerkstelligen.

Jonker geeft voorbeelden voor een gesprek over deze ironische film. Hij hanteert het script als *verbatim*. (1) Een gesprek over dominantie, macht en weerloosheid kan zich ontspinnen met het beeld voor ogen van Adam die een kruisbeeld wil verruilen voor een portret van Hitler. (2) Als ambtenaar houdt Ivan een intakegesprek waarin Adam een doel stelt voor zijn verblijf: een appeltaart bakken. De vraag hoe Ivan als ambtenaar een gedetineerde ziet, kan leiden tot reflectie op beeldvorming op grond van geloofsopvattingen. (3) Het ambtenaarlijk overleg over de vraag of geweld is geoorloofd om kraaien bij appels weg te houden, leidt tot daadkrachtig schieten en drukt Ivan als ambtenaar in de rol van ambtelijk trooster, die de negatieve gevolgen van het gebeuren moet opvangen. (4) In de begeleiding van een stervende verkwaanselt Ivan zijn ambt, terwijl Adam de beroepseer hoog houdt. Justitiepastores vragen zich hierbij af hoe zij zelf handelen bij een stervende.

De bundel wordt afgesloten met twee bijdragen die buiten het jaarthema van de studiedagen vallen. De Tilburgse pastoraaltheoloog Stefan Gärtner biedt een pastoraaltheologische reflectie op het werk van justitiepastores, een tekst die teruggaat op een lezing voor Duitse justitiepastores. Daarbij behandelt hij eerst de inter-persoonlijke dimensie van het werk. Gärtner benadrukt hier sterk de blijvende 'vreemdheid' in het contact tussen de geestelijk verzorger en de gedetineerde, een vreemdheid die van een pastor een tolk en een 'koorddanser' maakt. Het behoort tot zijn taak, de geestelijke dimensie in de ervaringswereld en in het levensverhaal van de gedetineerde te identificeren en te ontsluiten. Daarbij doet hij ook een beroep op zijn eigen verstaanshorizon, de joods-christelijke traditie, en tracht de ervaringen van gedetineerden te verbinden met ervaringen van anderen waarover in deze traditie wordt verhaald.

Gärtner belicht vervolgens de systemische context van het werk van de justitiepastor en diens merkwaardige vrijplaatspositie binnen de 'totale institutie' die een justitiële inrichting is. Deze positie is met vele ambivalenties en diverse loyaliteiten verbonden, zoals we bij Van Eijk reeds zagen. De auteur beschrijft de context van de justitiële

inrichting als een ‘zeer manipulatieve, overwegend mannelijke omgeving’ waaraan een pastor zich niet kan onttrekken, net zo min als aan het stringente tijdsregime dat er heerst. Gärtner legt sterk de nadruk op de vrijwaring van het pastorale contact van externe doeleinden, en noteert dat herstelgericht pastoraat op dit punt kritisch bevraagd dient te worden. De pastor is binnen de totale institutie ook een symbolische figuur: hij verwijst naar een ‘andere werkelijkheid die voor hem tegelijk de werkelijkheid is van de Andere’. Hier vertonen Gärtners reflecties verwantschap met die van Van den Hoogen.

Bij de derde, ecclesiologische dimensie van het werk die hij belicht noemt Gärtner justitiepastores ‘Christuszoekers voor de kerk’. Hij stelt voor, op zoek te gaan naar de betekenis van Mt 25, 31-45 ‘voorbij een ethische duiding’. Dan kan de gelijkenis uit Matteüs worden verstaan als een oproep zich toe te vertrouwen aan de belofte van God van een ‘werkelijke presentie van Christus’ in de naaste – in de justitiële inrichting. Tegen deze achtergrond kan de kerkelijke betekenis van het werk van de justitiepastor niet licht worden overschat.

Bij het afscheid van hoofdaalmoezenier Fred van Iersel op 9 december 2010 hield Theo de Wit een filosofische voordracht over een thema dat Van Iersel altijd ter harte is gegaan: ‘geloven in vrijheid’. Hij werkt drie betekenissen uit van deze uitdrukking: een juridische betekenis die de basis is van de legitimiteit van geestelijke verzorging (de godsdienstvrijheid), een existentiële die verwijst naar de gerichtheid van het werk van geestelijk verzorgers (een gedetineerde is op weg naar een toekomst waarin nieuwe ervaringen en betekenissen mogelijk zijn), en tenslotte een politiek-filosofische. Onze seculiere democratische staat kan namelijk ook vrij en open genoemd worden omdat hij zijn samenhang, eenheid en homogeniteit niet *a priori* vastlegt maar in handen legt van de burgers en de samenleving. Alle drie vormen van vrijheid zijn verbonden met een essentieel risico, zelfs met gevaar: de godsdienstvrijheid kan om zeep gebracht worden in het verlangen, de waarheid opnieuw op de politieke troon te zetten; de vrijheid van ex-gedetineerden zal door menigeen met scepsis en wantrouwen worden begroet; en tenslotte kan de open samenleving degenereren tot een aggregaat van zelfbetrokken individuen of – de andere kant van deze medaille – eindigen in afgedwongen saamhorigheid.